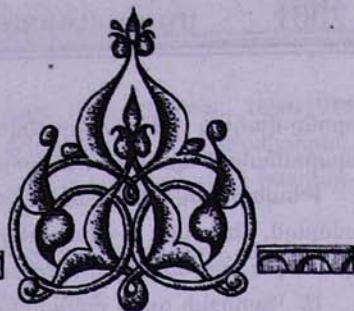

Տ. ԳԵՎՈՐԳ ԱԲԵՂԱ ՍԱՐՈՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԽԼԱԹԵՑՈՒ ՀԱՅՍՏԱՎՈՒՐՔԸ

Հայ եկեղեցու ծիսաարարողական գրքերի շարքում Հայսմավուրք ժողովածուն իր ուրույն տեղն ունի, որը պայմանավորված է թե՛ վերջինիս գործառական բնույթով, և թե՛ նպատակաուղղվածությամբ: Նախատեսված լինելով ժողովրդական լայն լսարանի համար, իր բուն նպատակից բացի, այն է՝ սրբերի վարքերի ու վկայաբանությունների ընթերցանությամբ հավատացյալների բարեպաշտական զգացումները բորբոքել, այն մեծապես արձագանքում է երկրի եկեղեցա-քաղաքական կյանքին, ժամանակի պատմական իրադարձություններին և ժողովրդական կենցաղի հետ առնչվող մի շարք խնդիրների՝ եկեղեցական օրացույց լինելուց բացի տարիների ընթացքում վերածվելով եկեղեցական կյանքի ու մասնավորապես տեղի ունեցած հրաշքների մի յուրօրինակ տարեգրության, որի վերջնական ամբողջացումը կատարում է Գրիգոր Խլաթեցին, իսկ հաջորդող շրջանի գրիչները կատարում են լեզվաոճական բնույթի և գեղարվեստական ընդհանուր շարադրանքին վերաբերող մի շարք հավելումներ, ինչպես նաև ներառում են իրենց ժամանակի նոր վկաների և ոչ վաղ անցյալի նշանավոր հոգևորականների վարքերն ու վկայաբանությունները:

Եկեղեցա-արարողական գրականության բնագավառում Գր. Խլաթեցու գործունեությունը չի սահմանափակվում միայն Հայսմավուրքի խմբագրությամբ. նա անդրադարձել է նաև Գանձարանին, կազմել է նոր ճառընտիր՝ հարստացնելով սեփական ստեղծագործություններով: Գր. Խլաթեցու այս գործունեությունը լինելով իր գրական տաղանդի ու հոգևոր մախանձախնդրության արտահայտությունը, միաժամանակ ստուգաբանվում է ժամանակի ընդհանուր գրական, մշակութային, եկեղեցա-քաղաքական կյանքի ընդհանուր շրջագծում: Ինչպես Մանուկ Աբեղյանն է գրում, «Մեծ խեղճության ու տաղանափ, մեղության ու կողոպուտների, հալածանք-

ների ու կոտորածների, անգամ լանկաժամանակի ավերմունքի օրերին կային դեռ վարդապետներ, մեծ մասամբ Հովհաննես Ռոտունցու աշակերտներ, որոնք անսպառ եռանդով, ամեն տնտեսական զրկանքներ կրելով, ճիգեր էին անում լուսավորության ճրագը վառ պահելու մեր վաճառական դպրոցներում»¹:

Գր. Խլաթեցու Հայսմավուրքն իր բովանդակությամբ, ազգային հարուստ նրբերանգներով ու նյութերի բազմաշերտ ընդարձակությամբ շատ կարճ ժամանակաընթացքում մեծ ժողովրդականություն ձեռք բերեց՝ բազում ընդօրինակությունների արժանանալով: Ինչպես Մայիս Ավդալբեգյանն է գրում, «XV դարի առաջին քաղաքային, երբ ճանաչում ստացավ Խլաթեցու ժողովածուն, հայսմավուրքային մյուս խմբագրությունների ընդօրինակումները նվազագույնի հասան, մինչդեռ Խլաթեցու ժողովածուի հարյուրավոր օրինակներ ողողեցին ողջ Հայաստանը և առ այսօր պահպանվում են ձեռագրական պահոցներում: Միայն մեր՝ Մաշտոցյան մատենադարանն ունի Խլաթեցու Հայսմավուրքի ավելի քան 200 օրինակ»²: Ի տարբերություն Հայսմավուրքի մյուս խմբագրությունների, Գր. Խլաթեցին հանում քրիստոնեական ուսմունքի մահատակված սրբոց վկայաբանություններում շեշտում է ազգային գործոնի հանգամանքը՝ ընթերցողի կրոնական ու հայրենասիրական զգացումները բորբոքելով: Ազգային կյանքն ու առօրեական կենցաղը նրա ստեղծագործություններում ամենուր իրենց զգացնում են՝ արդիականացնելով, իրական և շոշափելի դարձնելով սրբերի իդեալականացված կերպարները: Գր. Խլաթեցու մոտ սրբերը կամ սրբություն հասկացությունը վերացարկված չեն, նրանք բնավ էլ անհասանելի չեն մնում շարքային քրիստոնյաների համար: Նա իր Հայսմավուրքում տեղ է տալիս պարզ շինականին, որն իր քրիստոնյա լինելու պատճառով մահատակվել է: Եվ այնքան առօրեական երանգներով է պատկերվում հայ գյուղացու կերպարը, որ տպավորություն է ստեղծվում, թե անձամբ ներկա է եղել նրանց մահատակությանը: Ավելի ամբողջականորեն եթե բնորոշենք Գր. Խլաթեցու աշխատանքը, անվերապահորեն կարող ենք ասել, որ վերջինս ժողովրդականացրել է Հայսմավուրք ժողովածուն՝ հեմվելով ոչ թե ընդհանուր քրիստոնեական սրբերի մասին գոյություն ունեցող սրբախոսական գրականության կանոնով գրված վարքերի ու վկայաբանությունների վրա, որոնք ստեղծագործության զարգացման և ընթացքի որոշակի կայուն և պարտադիր կաղապարներ ունեին, այլ հյուսել է պատմությունը բուն հայկական միջավայրում տեղի ունեցած իրադարձությունների հիման վրա, այնքան էլ չհետևելով վարքագրության դասական կանոններին: Նրա հերոսները հոգևոր տվյալ աստիճանի կամ աշխարհական միջավայրի համապատասխան դասերի ու խավերի վերացարկված հերոսներ չեն, այլ կենդանի մարդիկ իրենց հոգեկան ներքին ապրումներով: Ինչպես Մայիս Ավդալբեգյանն է գրում, «Իր-

¹ Մ. Արևելյան, Երկեր, հտ. Դ, Երևան, 1970, էջ 408:

² Մ. Ավդալբեգյան, «Ծայրամասեր» ժողովածուները և նրանց պատմագրական արժեքը, Երևան, 1982, էջ 82:

րև գեղարվեստական ստեղծագործություն խլաթեցու ժողովածուն, ամշուշտ, ամե-
նահարուստն է հայամավորքային բոլոր խմբագրություններից մարդկային կեր-
պարների, հոգեբանական դրսևորումների, դրամատիկ բախումների, լեզվատոնային
ժողովրդաբանությունների առումով, բայց և ամենահեռացածը բուն ժողովածուի ա-
րարողական բնույթից»³:

Նրա մոտ վկաներն ու մարտիրոսները դասական վարքերի ու վկայաբանու-
թյունների հերոսների մեմա ի սկզբանե չեն կանչված Քրիստոսի համար վկա դառ-
նալու, այլ մրանց վկայաբանությունն իսկ կենդանի ընթացք է կյանքի և իրավիճա-
կային հանգամանքներով է պայմանավորված, որն ինչ-որ առումով ազգային ճա-
կատագրի հետևանք է: Նրանք ոչ միայն հանուն Քրիստոսի էին զոհում իրենց
կյանքը, այլև հանուն ազգային ավանդների, քանզի քրիստոնեությունն արդեն ազ-
գային գաղափարախոսություն էր դարձել հայության համար, այսու Քրիստոսին ու-
րացողը ոչ միայն իր դավանած կրոնից էր հրաժարվում, այլև իր ազգային պատ-
կանելիությունից, որովհետև այս պարագային վերոհիշյալ հասկացությունները
համարժեքության որակ էին ստանում:

Ահա այս նպատակով Գր. խլաթեցին Հայսմավորքի առկա խմբագրություն-
ները հարստացնում է ևս 100 վարքագրական միավորներով, որոնց մի մասը ընդ-
օրինակող գրիչներից մեկի վկայությամբ գիյնեմն մորոց վկայից սրբոց, որք եղեն ի
մերումս ժամանակի»⁴:

Ընդհանուր առմամբ, ինչպե մշում է բանասեր Արտ. Մաթևոսյանը, Գր. խլաթե-
ցու մոծումները Հայսմավորքում չորս կարգի են.

ա. Հայ միջնադարի ծնունդ մշանավոր անհատների վարքեր.

բ. իրեն ժամանակակիցների կամ մոր վկաների վկայաբանություններ.

գ. Պատմական խորք ունեցող իրադարձությունների նկարագրություններ.

դ. Հայ և օտար հայրերի ճառեր՝ նվիրված որևէ մի եկեղեցական տոնի կամ մշա-
նավոր սրբի⁵:

Գր. խլաթեցու Հայսմավորքում ընդգրկված վերջին շրջանի սրբախոսական
ժանրի ստեղծագործությունների ուսումնասիրությունը վկայում է, որ Քրիստոսի
համար մահատակվածների պարագային՝ մրա վկայաբանության գրությունն ու
Հայսմավորքում դրա ներմոծումը ապահովող որևէ մի կանոնագիտական համա-
կարգ չէր մշակված, այն Գր. խլաթեցուց հետո, ըստ մրա պատվերի, յուրաքանչյուր
ընդօրինակողի պարտքն էր համարվում:

Հայկական կյանքին դիմելը մրա ստեղծագործություններին մի յուրահատուկ ե-
րանգ է հաղորդում՝ ներդաշնակելով այն քրիստոնեական վարդապետության
սկզբունքներին: Ազգայինն ու կրոնականը մրա ստեղծագործություններում անբա-

³ Նույն տեղում:

⁴ Ս. Տ. Մարաբյան, Գրիգոր խլաթեցու պատմագրական երկերը, ՊԲՀ, 1977, հմ. 2, էջ 132:

⁵ Ա. Մաթևոսյան, Գրիգոր խլաթեցի (անտիպ)

Ժամելիորեն միահյուսված են իրար և զուտ ազգային կամ զուտ կրոնական չեն: Նրա ստեղծագործություններն առանձնանում են թե՛ իրենց գեղարվեստական արտահայտչականությամբ, և թե՛ ազգային շեշտադրումներով, որը լուրջ վերլուծության է կարող: Հայաստանում ժողովածուի պարագային Գր. Խլաթեցու ծրագրերը չէին սահմանափակվում միայն միջնադարյան գրականության աշխարհիկ լսարանի ընդգրկմամբ, այլ մա մա եկեղեցա-արարողական կյանքում օրացույց մտցրեց մի շարք սրբերի վարքեր ու վկայաբանություններ, որոնցից մի մասը մինչ այդ հավանաբար գրի չէին առնվել, սակայն ժողովրդի հիշողության մեջ էին մնացել բանավոր ավանդության ձևով, և մի զգալի մաս իր ժամանակաշրջանի հետ կապված պատմա-քաղաքական իրավիճակից ծնված մահատակ-հերոսների կերպարներ էին, որոնց արյան վկայությունը դեռևս չէր ջնջվել իրենց տեսադաշտից: Նրանք մեզ չեն ներկայանում իբրև ուղղափառ ջատագովներ, որոնք համառորեն պալքարում էին հերետիկոսների և հերձվածողների դեմ: Արանք պատկերվում են իրենց ժամանակի պատմական խորքի մեջ, իրենց առօրյա կենցաղում, և, ամենակարևորը, որ հրաշապատում դրվագներն իրենց տեղը զիջում են կյանքի իրական մկարագրություններին: Ամեն ինչ մրա ստեղծագործություններում բնական հունով է ընթանում, ինչպես իրական կյանքում: Երբեք չի անտեսվում ժամանակի պատմա-քաղաքական իրավիճակը, որը վկայաբանության հերոսին ազգային կյանքի շրջանակների մեջ է առնում՝ թելադրելով մրա հետագա գործողությունները, վկայաբանության հերոսը առաջնորդվում է «եթե հայ եմ, ապա քրիստոնյա» գաղափարականով: Գր. Խլաթեցին իր ստեղծագործություններում քրիստոնեությունը մա ազգային հավատամք ու զրահ է դարձնում, Եղիշեի խոսքերով ասած՝ «գույն մորթոյ», դրանով իսկ պայմանավորելով վկաների կեցվածքն ընդդեմ ուրացում պահանջող այլադավանների, որոնք ամեն կերպ ջանում են զրկել մրանց իրենց ազգային պատկանելիությունից՝ անպատկերացելի կտտամքների ենթարկելով: Ծառ հաճախ մրա ստեղծագործություններում վկայաբանության հերոսները համեմատվում են իրենցից առաջ ապրած այն մշանավոր սրբերի հետ, որոնց մահատակությունն ինքնին ծառայել է քրիստոնեական վարդապետության ամրապնդմանը ազգերի և ժողովուրդների մեջ, ինչպես հանդիպում ենք Գր. Նարեկացու վարքում: «Եւ գնացեալ պատմեցին զհրաշմ, որ եղեւ: Եւ մոքա լոեցին ի չար խորհրդոցն եւ անուանեցին զնա երկրորդ Լուսաւորիչ եւ երրորդ Սքանչեագործ»⁶: Հատկապես մահատակության դրվագներում են դրսևորվում հեղինակի գեղագիտական ըմբռումները, գեղարվեստականությունն ավելի ցայտուն է արտացոլվում մպատակ հետապնդելով ազդել ընթերցողի կամ ունկնդրի հոգևոր զգացմունքների վրա, որի արդյունքում շատ հաճախ մրանք վարքի կամ վկայաբանության հերոսի կերպարն աշխատում էին անձնավորել իրենց մեջ՝ ձգտելով մնանվել մրան, մույնիսկ ավելի մեծ մահատակությունների դիմելու զգացում էր արթնանում մրանց մեջ, ինչպես եղավ հենց

⁶ Մայր Աթոռի Ձեռագրատուն, Ձեռ. № 74, էջ 224բ:

Գր. խլաթեցու պարագային, որը չհետանալով այն վաճառքից, ուր մնում էր, մահատակության պատկան ընդունեց իր հերոսների մահն: Դասական վարքագրությունից թեև որոշ չափով հեռացած են Գր. խլաթեցու և հետագա գրիչների կողմից Հայսմավուրք մերմոնոված վարքերն ու վկայաբանությունները, սակայն դրանցում շարունակվում են սրբախոսական գրականությանը բնորոշ ավանդույթները: Գր. խլաթեցու Հայսմավուրքը մահ մեծապես իր վրա է կրում ժամանակի գործոնի ազդեցությունը, որն իր արձագանքն է գտել մրա ստեղծագործություններում, լեզվա-ոճական առումով անգամ իր արտահայտությունը գտնելով իր կողմից Հայսմավուրք մոնոված միավորների շարադրանքում, որն առանձնանում է լեզվի պարզությամբ և ժողովրդական երանգներով: Գր. խլաթեցու լեզվի այս պարզության մասին մրա վարքագիրը գրում է. «Եւ զամենայն խորին եւ զանհասկանալի բանս քերթեալ եհան ի միջոյ եւ պարզ եւ յստակ գրեաց զպատմութիւնս սրբոց եւ զամենայն աստուածաշունչ գրեանս զթարգմանեալսն ի սրբոց թարգմանչացն կրկին յղկեաց եւ երաց զմիտս գրոց սրբոց, առ ի հասկանալ ամենայն ումեք»⁷: Այս իրողությունը սերտորեն իրար փոխկապակցված երկու հանգամանքներով է բացատրվում: Առաջին՝ Գր. խլաթեցու բուն շարադրանքի պարզությամբ, որը պայմանավորված էր ժողովրդական մեծ լսարան ունենալու իր մպատակադրմամբ, երկրորդ՝ այս պատմությունները վերցնելով ժողովրդական միջավայրի բանավոր պատմություններից, որոնցում սրբությամբ կենդանի էր պահվում մահատակների կրած չարչարանքների հիշողությունը, վերջիններիս գրավոր ավանդման ժամանակ այս պատմությունների բանավոր-խոսակցական լեզվի ազդեցությունն է կրել: Մայր Աթոռի Ձեռագրատանը պահվող Գր. խլաթեցու Հայսմավուրքի ԺԵ դարի երկու ձեռագրերի № 69 և № 74 հետագա շրջանի օրինակների հետ կատարած մեր համեմատությամբ պարզեցինք, որ հաջորդող գրիչները գրական վերախմբագրման են ենթարկել ժողովրդային այս շերտի մի մասը:

Գր. խլաթեցին իր հերոսներին մերկայացնում է պատմական տվյալ ժամանակի շրջանակներում, հերոսի կյանքի հետագա ընթացքը պայմանավորող իրադարձությամբ, կամ իրադարձություններով սկսելով այդ գործերը, օրինակ, Հուսիկ երեցի որդի Ստեփանոսի վկայաբանությունով. «Ի թուականս մեր հայոց ԶԸՀԳ եղեւ զալ գօրացն թաթրաց ի գեղել գերկիրս Հայոց, եւ գերեալ զբազումս ի գաւառէն Տոսպայ եւ Ըրըշտունեաց եւ դարձան ի տեղիս իւրեանց: Եւ ընդ բազմացն գերեցաւ կինն Հուսիկա քահանային ի գեղջէն Արտամետայ եւ տարեալ ի Թարեզ քաղաք շահաստան վաճառեցին»⁸: Տեղին է վկայակոչել մահ հետագա շրջանի՝ արդեն հայոց մոր վկաներին մվիրված վկայաբանություններում առկա հատվածները, ցույց տալով, որ մոր շրջանի վկայաբանությունները հիմնականում սկսվում են այդ մահա-

⁷ Հայոց մոր վկաները, աշխատասիրությամբ Լ. Մանանդյանի և Լ. Աճառյանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 267:

⁸ Ձեռ. № 74, ր. 237 Ա,ա:

տակությունը պայմանավորող իրադարձության հիշատակությամբ: Ինչպես, օրինակ, Հիմար վանեցու վկայաբանությունում. «Յամի ՊԼԶ թվականիս այր ոմն արեմարբու եւ զազանաբարոյ ազգաւ թաթար, բազում հեմի ել յարեւելից, այլադէմ զօրօք դառն եւ դժար կերպարանօք ի Սմողնայ: Եւ եկեալ կալաւ զխորասան եւ զբոլոր Պարսկաստան. եւ ի դուրս եկեալ տիրեաց բովանդակ տանս հայոց եւ մասնաւորաբար այլոց բազմաց: Ծառ վնաս արար եւ բազում ոճիրս գործեաց եւ աներ աշխարհիս անասելի, զոր մարդ ընդ գրով ոչ կարէ արկանել: Որք ընդդիմանային մնա եւ ոչ հնազանդէին, յորոց եւ մի էր ի բազմացմ՝ վան, ուր զբազումս կոտորեաց, եւ քան զԵՌ՝ անձինս անելի հայ եւ տաճիկ քարաւէժ արար»⁹: Որևէ մեկ մոր երևույթ չի վրիպում վարքագիրների տեսադաշտից և այս առումով արժեքավոր են դրանք մասն ազգագրական տեսանկյունից: Վերոհիշյալ երևույթը՝ ժամանակի արձագանքը, փոփոխվում է Հայսմավուրքի ցանկացած ընդօրինակության հետ՝ կապված թե՛ գրչի աշխարհընկալումից, թե՛ միջավայրից և, վերջապես, ամենակարևորը՝ պատմական ժամանակաշրջանից: Ցանկացած ժամանակաշրջան իր հետ մոր հարցեր, մոր խնդիրներ և մոր ընկալումներ է բերում, որոնք չէին կարող չարտահայտվել տվյալ շրջանի մատենագրության տարբեր ժանրերում: Այս առումով Հայսմավուրքը հսկայական նյութ է մատակարարում մեզ իր լայն ընդգրկումով, որն իհարկե ամեն անգամ անցնում է տվյալ խմբագիր գրչի մեկնաբանության բովով: Գր. Խլաթեցու Հայսմավուրքն այն ժողովածուն էր, որը կենցաղավարելով հայ իրականության մեջ՝ անընդմեջ զարգանալու հնարավորություն ստացավ՝ հատկապես օգտվելով այն առավելությունից, որ, ի տարբերություն Ծարակնոցի և մնամաբնույթ այլ կանոնական ժողովածուների, որևէ սահմանափակում չէր ենթադրում, քանի որ ոչ թե տոմարացային էր, այլ օրացուցային, այն կարծես իր ժողովրդի ժամանակագրությունը լիներ, որը մրս կյանքին համընթաց քայլում էր՝ արձանագրելով վերջինիս կյանքին առնչվող իրադարձությունները և ներկայացնելով դրանք ոչ թե ըստ տարիների ժամանակագրական ընթացքի, այլ կատարման ամիսների: Ընդօրինակող գրիչը խմբագրի լիիրավ իրավասություններով էր օժտված՝ ի հարկի այնտեղ ներմուծելու որևէ մի մոր ստեղծագործություն, կամ հավելում կատարելու և կամ որևէ մոր լուսաբանություն տալու ինչ-որ տոմի վերաբերյալ: Հայսմավուրքը հարուստ է մասն պատմական իրողությունների մկարագրություններով, որոնց բացատրությունները որքան էլ որ ավանդական մեկնաբանության կմիքն են կրում իրենց վրա, այն է՝ «վասն ծովացեալ մեղացն մերոց», այնուհանդերձ մասն թշնամու անգթության և մրան սպասվող պատժի մասին են ակնարկում, այսինքն՝ սոսկ միակողմանի չէ մրանց վերաբերմունքը, միայն պատժվողի մեղքերը չէ, որ պատճառ դարձան այդ հալածանքներին, այլև քաղաքական վիճակը, ազգային ճակատագիրն ու ներազգային ամփասնականությունը և այլն:

⁹ Նույն տեղում, թ. 306 Բ,բ:

ձեռքը» արտահայտությունը վերը հիշված պարագային կարմիր թելի մման երիզում է հայսմավորքյան հիշատակարանային բնույթի ստեղծագործությունները: Առաջին հայացքից եթե այն զուտ կրոնական մեկնաբանության ծնունդ է կամ, ասենք թե, այդպես է մինչև օրս ներկայացված, ապա պետք է տեսնենք, որ Գրիգոր Խլաթեցու մոտ կրոնականից բացի արդեն հասարակական հնչելություն է ձեռք բերել, որը քրիստոնեական կենցաղը բարոյական չափամիջ է դիտում տվյալ պարագային, երբ երկրում առողջ հասարակության կարիքն էր զգացվում ազգային ավանդների պաշտպանության համար: Մի հանգամանք, որը մշտապես ազգային ինքնությունության գոյատևման է նպաստել քաղաքական ասպարեզում ծավալված այն թոհուրոհների շրջանում, երբ տարագիր հայությունը գաղութային կյանքով է ապրել Հայաստանից դուրս կամ ենթակա է եղել օտարների ֆիզիկական բնաջնջման վտանգին: Հայ ժողովուրդն իր ինքնությունությունը կարող է պահպանել միայն շնորհիվ հոգևոր արժեքների իր կյանքում շարունակական ներառման: Այս պարագային է միայն խուսափում մա ժամանակի քաղաքական ու մշակութային գերակա ոլորտների ազդեցություններից, որոնց ներգործության առկայությունը հնարավոր վտանգների ծնունդ կարող էր հանդիսանալ՝ խարխլելով ազգային գործոնի հանգամանքը ազգային մտածողությունից ներս: Քրիստոնեությունն այս պարագային նպաստում է հայ ժողովրդի ազգային ներքին դիմադրողականության բարձրացմանը: Սրբերը ազգային հերոսներ են մաս, նրանց գործունեությունը չի սահմանափակվում միայն քրիստոնեությունը ճշմարիտ կրոն հռչակելուց, որն ի դեպ առկա է նախաեղիշեական շրջանի վկայաբանություններում, նրանք այդ քայլով իրենց ազգային ինքնությունն են մաս հաստատում՝ ժամանակի պատմա-քաղաքական ամենակույ հորձանուտին չորվելով: Նման անձնավորությունների սրբացումը Գր. Խլաթեցու մոտ մախ նպատակ է հետապնդել ազգային ավանդներին հավատարիմ մնալու գաղափարի գիտակցումը բոլորքել մեր ժողովրդի մեջ:

Այսպիսով, Գր. Խլաթեցու Հայսմավորքը ճիշտ այն ժողովածուն էր, որի պահանջը զգացվում էր տվյալ ժամանակաշրջանում և ավելին՝ մինչև օրս այն իր ընդգրկումների ծավալով հայագիտության մեջ կարևոր սկզբնաղբյուր է դիտվում: Այն հավասարապես քննության մյուս է տալիս և՛ գրականագետին, և՛ բանասերին, և՛ պատմաբանին: Գր. Խլաթեցու Հայսմավորքն իր բովանդակային կառուցվածքով տարբերվում է այլ Եկեղեցիներում գործածության մեջ եղող համանուն ժողովածուներից: Այս պարագան բացատրվում է մաս նրանով, որ վերջինս միայն եկեղեցա-արարողական շրջանակների համար չէր նախատեսել իր ժողովածուն, այլև արտաեկեղեցական ընթերցանության ոլորտներում գործածության մեջ դնելու միտում է հետապնդել, որն իր պարագային հաջողությամբ է պսակվել:

Գր. Խլաթեցու ստեղծագործություններում առկա են գեղարվեստական փոքր արձակի տարրերը, որոնք վկայաբանական բնույթի ստեղծագործություններին բավականին գեղարվեստական առօրեականություն են հաղորդում՝ բնական կենցա-

դային կենդանի պատկերներով ակարագրելով դեպքերն ու իրադարձությունները, որոնցում տեղ են գտել մաս մարդկային զգացումներն ու հուզումները, որոնք իրենց կենցաղայնությամբ կարելի է ասել, որ նորություն են սրբախոսության մեջ առհասարակ: Այնտեղ մեր աչքի առջև վեր են հանում հայ միջնադարյան գեղջուկի, արհեստավորի և, վերջապես, հայ ընտանիքի ծնողի կերպարները: Այս առումով հատկանշական է Հուսիկ երեցի որդի Ստեփանոսի ծնողների մտահոգությունը, որը բավականին իրապաշտորեն է ներկայացրել Գր. Նյաթեցին՝ գերծ մնալով որևէ կրոնական միջամտությունից, այլ հակառակը, մա ակարագրում է ամեն ինչ այնպես, ինչպես իրականում այն եղել է: Մարդկային կենդանի ապրումներով ու զգացումներով է Գր. Նյաթեցին ներկայացնում ծնողների մտահոգությունը իրենց զավակի ուշամալու համար, որն առաջին հայացքից կարող է ոչ միայն հավատքի անկատարություն համարվել, այլ հակառակը՝ մա այդպիսով ավելի իրական անկատարություն համարվել, այլ հակառակը՝ մա այդպիսով ավելի իրական կերպով է պատկերում այն միջավայրը, որում զարգանում են գործողությունները, և որը բնավ չի նսեմացնում հերոսի իդեալական կերպարը: Գր. Նյաթեցու ստեղծած պատկերներն իրենց առօրեականությամբ առավել ընկալելի են դարձնում տվյալ վարքը կամ վկայաբանությունը ժողովրդական լայն լսարանի համար: Մեր ասածն ապացուցելու համար մի հատված մեքերերնք վերը հիշատակված սրբի վարքից.

«Եւ երիցկիմն բացեալ եհան ալեւր եւ արար խմոր եւ հասուցեալ զհացն ասաց երիցում. «Եւ տես զտղայն, եւ ասա, որ զայ հաց ուտէ»: Զի կարծիս առեալ մոցա այնպէս գիտացին, թէ տղայս գեղջին ի խաղալ է եւ կամ թէ աշխատեալ է եւ մնջեալ ուրեք յորմի տակ կամ ի տանին: Եւ ելեալ տէր Յուսիկ շրջեցաւ ընդ գեղն բոլոր եւ ոչ եգիտ: Եւ մայրն ըստ մայրական գթոյն տագմապէր մտօքն, թէ զինչ եղի տղայն: Եւ յերեկոյն հասեալ առաւել տագմապէին ծնողքն, զի մինչ ի յայն մնային, թէ ուրեկից յերեկոյն հասեալ ի տուն գայցէ: Եւ զգիշերն ամենայն անքուն կացեալ հոգային ծնողքն եւ մանաւանդ մայրն աղէկիգեալ լայր դառնապէս, որպէս եւ է սովորութիւն մօր հոգալ զզաւակս, վալ թէ քաղցեալ է եւ եղուկ թէ ծարաւի է, ո՞ր թէ ինչ պատահեցաւ մմա եւ կամ ուր է...»¹¹:

Նրա ժողովածուում հատկանշամական է մաս այն հանգամանքը, որ հեղինակը ոչ միայն վարքին երբևէ սահմաններ չի դրել՝ ամբողջական համարելով իր աշխատանքը, այլև հետագա գրիչներին է պատվիրել նույնն անել: Սա մի հանգամանք է, որը արժանի գնահատության կարիք ունի, և որին գրիչները հետևել են ամենայն բարեխղճությամբ, ավելացնելով և արձանագրելով մաս իրենց օրերում տեղի ունեցած դեպքերը: Ինչպես 1536 թվականին Գաբրիել գրիչն է իր ընդօրինակած Հայամավորքի հիշատակարանում գրում, «Գրեցաւ ի լաւ եւ լընտիր օրինակի, որ ասի Ծերենց՝ եւ այլ անելի քան զնորայն, զի շատ մոր վկայք աստ գրեցան՝ եւ հարստացաւ գիրս այս, քան զնորայն»¹²: Այս քայլով Գր. Նյաթեցին շեշտում է քրիստո-

¹¹ Ձեռ. № 74, Թ. 237Բ-238Ա:

¹² Ս. Մ. Մարաբյան, Գրիգոր Նյաթեցու պատմագրական երկերը, ՊԲՀ, 1977, էջ 133:

մեակամ եկեղեցու կենդանությունը, որը քանի դեռ երկրի վրա գոյություն ունի՝ պատրաստ է սրբեր տալու. սրբերն են պայմանավորում քրիստոնեական եկեղեցու գոյությունը: Այն եկեղեցին, որը դադարել է սրբեր տալուց, այլևս կորցրել է իր կենսունակությունը: Սրբերն այն անձնավորություններն են, որոնք երկրի վրա միջնորդ են մարդկանց համար Աստծու առաջ, իսկ երկնքում՝ բարեխոս: Մի դեպքում ընդհանրական բնույթ է ստանում նրանց դերը, քանզի նրանք այն մնացորդացն են, որոնք պահում են երկիրը կործանումից, նրանք իրենց կյանքով միջնորդ են հանդիսանում համայն մարդկության համար. «Նման մարդկանց բարեխոսությամբ է, որ Աստված աշխարհին շնություն է պարգևում, քանզի աստվածային գութը նրանց վրա իջնելով ողորմություն և քավություն է շնորհում աշխարհին... Նրանք իրենց կյանքը վաճառքի հանեցին իրենց տանջանքի մատնողների համար, մեծացան անանց հարստությամբ և աշխարհի շինությունը կանգուն, անվթար ու անջարժ են պահում իրենց հավատքի մավերի վրա»¹³, իսկ երկրորդ պարագային նրանք Աստծու առաջ անհատների փրկության համար են բարեխոսում. «Կյանք են նրանք ու փրկություն նրանց համար, որոնք մեղքերով են աղքատացած»¹⁴: Սրբոց բարեխոսությունը փրկագործության խորհրդի անբաժանելի մասն է համարվում քրիստոնեական վարդապետության մեջ:

Այսպիսով Գր. Խլաթեցու Հայսմավուրքը եկեղեցական տոնացուցային իր ձևի մեջ կենդանիորեն արձագանքում է ԺԲ դարից հայ սրբախոսական գրականության մեջ գնալով ազդեցիկ դարձող «ժողովրդական ուղղությունը»¹⁵: Այս ուղղությունը պայմանավորված էր թե՛ գրականության զարգացման ընդհանուր միտումով՝ համաքայլ ընթանալ մոտ շրջանի աստիճանաբար փոխվող մտածողությանը, և թե՛ արտաքին ազդակներով: Նախորդ դարերը եթե հայկական պետականության կորուստյան ու հայ նախարարական տների գլխատման դարերն էին, ապա սկսյալ ԺԲ դարից արդեն վտանգվում է հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը, և հարցականի տակ է դրվում իր իսկ հայրենիքում ապրելը, մեծ ծավալ է ստանում արտագաղթը, ուժեղանում են հալածանքները հավատի դեմ և հավատափոխության պահանջները:

Այս բռնությունները ընդլայնում են թե՛ մահատակվողների շրջանակը, և թե՛ նրանց մասին գրողների, կրկնակիրներն ժողովրդականացնելով ժամը, երբ վկայաբանության հերոս կարող էր դառնալ հավատորացության պահանջը մերժելով մահատակության պատկան ընդունած ամեն մի շինական, ի տարբերություն նախորդ շրջանի վարքերի հերոսների: Այսինքն վերանում է վարքի հերոսի՝ մահատակի և ժողովրդի միջև եղած դասային, հոգևոր և կրթական անջրպետը: Նույն կերպ այս

¹³ Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Երևան, 1983, էջ 15:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 13:

¹⁵ "Армянские жития и мученичества V-XVII вв.", Ереван, 1994 г., перевод с древнеармянского, вст. упит ельные ст. аты и примечания К. С. Тер-Давтян, ст. р. 18.

նախատակությունների պատմությունները սերունդներին գրավոր ավանդում էին դասական մատենագիրներից բացի նաև նախատակության ակամատեսները, ժամանակագիրները և հիշատակարանագիրները՝ նկատելիորեն պարզեցնելով վարքագրության ընդունված կանոնը:

Ստեղծված այս պայմաններում ժողովրդականացանում է և սրբախոսական գրականության լեզուն, որը ևս իր լավագույն արտահայտությունն է գտել Հայսմավորքի Գր. խլաթեցու խմբագրությունում: Լեզվական այս պարզությունը մույնպես միայն գրականության աշխարհականացման ընդհանուր միտումով չէր պայմանավորված, այլև այս ժանրով ստեղծվող գործերի և դրանք ներառած Գր. խլաթեցու Հայսմավորքի ընդհանուր գործառական նշանակությամբ, երբ իր բուն ծիսաարարողական գործառույթից բացի այն նաև գաղափարական մի զենք է դառնում, որը գոտևորելու ու զրահավորելու էր ժամանակի ընթերցողներին օտար նվաճողների դեմ հանում ազգային-հոգևոր ինքնության մղվող, Աբեղյանի բնորոշմամբ, եկեղեցա-քաղաքական մաքառման ընթացքում:

